

סיפורי "התיש אצל הספר" של קסטנר וזיקתם לכמה מספריו

מאת: מנחם רגב

בהקדמתו לקובץ סיפוריו **התיש אצל הספר** משנת 1961, מספר קסטנר שהמו"לים שלו ביקשו ממנו שיחפש במגירות שולחנו, ויוציא משם סיפורים קצרים שעדיין לא פורסמו בספר: "תקעתי איפוא את ראשי עד לכתפי לתוך שולחן הכתיבה, איבקתי כמו בשעת ניקוי יסודי, הפכתי כל גרגר אבק פעם, פעמיים ושלוש ומצאתי - חוץ מכפפת יד- שמאל אחת, לוח יומי משנת 1871, ציפורן מיובש של דש-בגד, שני עפרונות צבעוניים וקופסת גפרורים ריקה - כתריסר קטעי עיתונים ישנים. התחלתי הופך בהם. מה העליתי מתוכם? בדיוק את אשר ביקשתי: סיפורי ילדים! סיפורים לילדים. סיפורים על ילדים. 'פליקס מביא חרדל' היה שמו של האחד. 'פרידריך הסקרן' והמעשה עם האריה וסל-הרשת' היה שמו של שניים האחרים. כתריסר מעשיות, שכן לפני שנים רבות-רבות הייתי כותב בשביל כתבי-עת של ילדים ובשביל העיתון "ברלינר טאגבלאט", סיפורים שלא נכללו באף אחד מספרי הילדים שלי. כן גיליתי כמה שירים מתאימים להם."

כך נולד הקובץ שכולל חמישה שירים-סיפוריים, שבהם לא אעסוק, ועשרה סיפורים קסטנריים, שיש להם זיקות לכמה מספריו הארוכים הן בנושאים והן במסרים. כיוון שבספר לא צויין מתי נכתבו הסיפורים, אי אפשר אלא לשער אלו מהם היו טיוטות מוקדמות לאפיזודות בספרים, וכמה מהם נכתבו בעקבות פרסום הספרים. כמו ספריו, שהם סיפורי משפחה וחברה, כך גם סיפורי הקצרים. אלא שבסיפורים עולים, לעיתים, היבטים והדגשים שנעדרים מן הספרים. יש גם בסיפורים תפיסות שהן שונות בתכלית מן המתואר בספר זה או אחר, ויש שבסיפור הקצר מובאים נושאים מסויימים לידי הקצנה. אילו ידענו מתי נכתבו הסיפורים, היינו יכולים לשער מדוע ויתר קסטנר על אפיזודה זו או אחרת, כשישב לכתוב את הסיפור הארוך. כך או כך, מה שמרתק בסיפורים, שבחלקם, לפחות, נופלים מרמת ספריו, היא העובדה שהסופר עסק תמיד באותם הנושאים שהעסיקו אותו כל ימי חייו.

ועוד הערה מקדימה אחת, שהיתה בוודאי משעשעת את קסטנר: במקור נקרא הקובץ על שם הסיפור הראשון שבו, **החזיר אצל הספר**, ובאחד הסיפורים עבר חג המולד מטמורפוזה והפך לחג החנוכה! בתקופת ההשכלה וראשית תקופת

התחייה היה הנוהג של "ייהוד" ספרים מתורגמים לעברית מקובל מאוד: 'רומיאו ויוליה' היו ל'רם ויעל', 'אותלו' גוֹיֵר ל'איתאל הכושי', סיפורו של אנדרסן 'הילדה והגפרורים', הועבר על ידי המתרגם, פרישמן, לערב חנוכה, ועוזרו הנאמן של רובינזון קרוזו זכה לשם 'שֶׁשְׁבָצֵר' על פי ספר דניאל! אבל הקובץ שאנחנו עוסקים בו, יצא ב-1974 האם חששו המתרגם והמו"ל שבעקבות הקריאה בסיפורים האלה, יתנצרו הקוראים הצעירים, רחמנא ליצלן?..

הסופר כבלש וכערגל

ספרו הראשון של קסטנר, שיצא בשנת 1928, היה **אמיל והבלשים**. מסופר בו על הנער אמיל, שכספו נגנב ממנו ברכבת מן העיירה שלו לברלין. ואז בעזרת חברות נערים, בחוכמה ובתושייה רבה, הם מצליחים להסגיר את הגנב למשטרה, אמיל מקבל את כספו בחזרה, ואף זוכה בפרס כספי מהמשטרה. קסטנר חוזר אל נושא הבילוש והריגול בכמה מיצירותיו.

פצפונת ואנטון שקסטנר הגדירו כ'רומן לילדים', וכך גם את **אמיל והבלשים** טובב סביב תעלומה בלשית שגיבורי הספר עמלים בפתרונה. נדגים את הנושא על פי שני קטעים מן הספר: פצפונת מגלה שבידי המטפלת שלה, גברת אנדכט מצויה פיסת נייר "מכוסה כולה ריבועים מצויירים בעיפרון. 'חדר אורחים' היה כתוב באחד מהם, 'חדר העבודה' בשני. אך מיד חזרו ידיה הגדולות והצנזמות של המטפלת וכיסו את הנייר. פצפונת לא הבינה מה ועל מה זה. "הערב אספר את הדבר לאנטון", גמרה בליבה, 'אולי יודע את פשר החידה'" (52). ובאמת אנטון מבין שזו היתה תוכנית דירתה של פצפונת, ומביא לידי תפיסת הפושעים, שתיכננו פריצה לדירת הוריה של פצפונת.

בשלב מאוחר בסיפור עומד אביה של פצפונת, מר פוגה, ומרגל אחרי מעללי בתו: "בקיצור, עמד מר פוגה וחיכה. ירד גשם דק. הרחוב היה ריק מאדם, רק לעיתים עברה בו מכונית ביעף. עד כמה שזכר מר פוגה, זו לו הפעם הראשונה בחייו, שהוא עומד בגשם ומצפה לדבר נסתר שיתגלה. כדי לקצר את השעה, הוציא סיגרה, אך מיד עלה על דעתו, שסיגרה דולקת בחשכה עלולה לגלות את מקומו, והניחה בין שיניו מבלי להדליקה. 'מה יקרה', אמר בלבו, 'אם יזדמן לי כאן חלילה אחד ממכירי! עסק נאה יצמח לי מזה! מר פוגה עומד בשעות הלילה לפניו ביתו, עומד ומרגל', היה בפי הבריות" (98).

לנושאים האלה מקדיש ק' שני סיפורים קצרים. האחד נקרא "פרידריך הסקרן", ובו מסופר על פרידריך שהוא סקרן ובולש בכל מקום: "פרידריך הסקרן היה כולש לא רק בביתו שלו; מתגנב היה על פני מדרגות אל בתים זרים, מבקר אצל חבריו

לכיתה, נכנס אל חנויות, בלי שיאמר לקנות דבר - אך ורק כדי לספק את סקרנותו הנתעבת" (19). הוא פוגש זקן פלאי בשם שרלוק הולמס, וזה מקנה לו את היכולת לראות דרך קירות. ואז הוא מגלה שהסקרנות שלו באה על סיפוקה, וגם: "ראה ילדים סקרנים אחרים מצותתים וכולשים. ואז הבין לראשונה כמה מתועב הוא הדבר" (21). הוא חוזר לזקן ומבקש שיטול ממנו את הסגולה המיוחדת. הסיפור מסתיים בהבחנה של פרידריך: "בלשות אין לה ולא כלום עם סקרנות, שהרי הבלש מבקש להגן על הזקוק להגנה, לעמוד למי שצריך לעזרה" (21).

על ההבחנה הזאת עומד ק' גם בפצפונת ואנטון, הרי כל הסיפור בנוי על בילוש שסופו גילוי מעשה פשע. אבל באחד ה"הירהורים" שבספר מדבר ק' על הסקרנות, ומספר על ילד שמגלה מה המתנות שקנו לו לפני החג. ועל כך אומר ק': "לעולם ילמד האדם להמתין. הסקרנות הורגת את השמחה" (56).

הסיפור האחר בקובץ הוא הגברת הַבְּשִׁטְרִיט מרגלת: גיאורג נשלח העירה על ידי אמו הספרית כדי לקנות לה צורכי ספרות. אמו של ק' היתה, כידוע ספרית, והדברים מתוארים בפרוטרוט בספרו האוטוביוגרפי "כאשר הייתי נער קטן". גם אמו של אמיל, כמתואר באמיל והבלשים, ובאמיל והתאומים היא ספרית.

נחזור לסיפורנו: אמו של גיאורג דואגת שמא יקרה לו משהו בדרך, ועוקבת אחריו בחשאי. היא עדה ל"כמעט תאונה" שגיאורג ניצל ממנה: "הגברת הברשטרייט התחבאה. היא התחבאה במבוא הבית אחורי המדרגות. [...] הדרך בחזרה עברה ללא סכנה. הגברת הבשטרייט עקבה אחרי גיאורג עד רחוב האבירים. מכאן החלה היא חופזת - דרך הרחובות אלברט ולואיזה - הביתה, ובמהירות כזאת שהיא, על אף הדרך העקלקלה, הגיעה חמש דקות לפני הנער הביתה. היא הסירה מיד את כובעה, התעטפה בחלוקי הספרים הלכן, והכינה חתיכה גדולה של עוגת-דובדבנים" (45). התיאור מזכיר מאוד את עמדת הריגול של מר פוגה. אבל מה שבאמת הוליד את סצינת הבילוש הזאת מצוי בספרו האוטוביוגרפי, כאשר הייתי נער קטן, שבו הוא מספר על אמו: "היא [האם] היתה מחכה עד שהייתי יוצא את הבית. אז היתה חובשת חיש מהר את כובעה לראשה ורצה חרש אחרי. יראה היתה פן יקרה לי משהו בדרכי; ועם זאת לא רצתה לפגוע בשאיפתי לעצמאות. וכך הגיעה למחשבה ללוותני לבית-הספר ללא ידיעתי. ברגע של חשש פן אפנה לאחורי, היתה קופצת מהר לתוך מבוא של אחד הבתים, או אחורי לוח מודעות. [...] דאגתה הגדולה ביותר היתה כיכר אלברט, ההומה מחשמליות, מכוניות ועגלות-משא. חרדתה לי היתה חולפת רק לאחר שראתה אותי, כשהיא מציצה מרחוב קורפירסטן, נבלע בכניסת בית הספר" (85).

ובאמיל והבלשים: "עכשו יש לפקוח עין ולנהוג בזהירות. אמיל העיף מבט על סביבותיו. בפינת הרחוב ראה סוכת עיתונים ובכל כוחותיו רץ להסתתר מאחוריה. היה זה מארב מצויין. מקומו בין סוכת העיתונים ובין עמוד המודעות. הנער שם את צרורותיו על הארץ, הסיר את כובעו מעל ראשו, התמתח מלוא קומתו ועיניו ארבו למרחוק" (82).

רשימת הבלשים והמרגלים הקסטנריים ארוכה למדי: פצפונת, אנטון, מר פוגה, אמיל, הגברת הבשטרייט, פרידריך - ומעל לכולם הגברת קסטנר. דומה, שק', למרות דבריו בגנות הסקרנות, מאוהב ממש בעיקוב ובבילוש. האפשרות להתבונן בפעולות הזולת בלא שזה ירגיש בכך, האווירה המחשמלת וההרפתקנית, המשחק המתמיד שבין הסתתרות וגילוי - האם אין אלה תכונות הצייד מרחוק של העיתונאי והסופר אריך קסטנר? ק' היה קודם כל עיתונאי מחונן, שידע להפוך חומרי-חיים לכתבות ולסיפורים. אפשר לומר שהצלחתו בספריו היא בדרך הכתיבה הכמו-עיתונאית, ששיוותה להם קצב מהיר, עלילה מותחת ואינטואיציה נכונה לגבי קוראיו הפוטנציאליים, הבנת עולמם ורצונותיהם.

הההקדמות לספריו, וכן הערות "הסופר המתערב" בתוך הטקסט - הן דרכו של העיתונאי שבסופר ליצור קשר חי עם קוראיו. בהקדמתו **לפצפונת ואנטון** הוא מגלה לקוראיו מניין שאב את הרעיון לסיפור: קודם כל הוא "מעשה שהיה". ואז הוא מפרט: "לפני כחצי שנה קראתי עליו בעיתון... בעיתון לא תפס המעשה אלא כעשרים שורות. וסבור אני שרוב הקוראים אף לא הרגישו בו. היתה זו ידיעה קצרה ובה כתוב, כי ביום כך וכך קרה בברלין כך וכך" (3). וכך הוא מסביר לקוראים את נסיבות הולדתו של הספר: "וכן היא הידיעה שמצאתי בעיתון. שאר הקוראים אמרו בליבם: אין זו אלא ידיעה של עשרים שורות. ואילו אני לחשתי 'לחש-נחש' - ויהי ספר" (4).

זאת ועוד: ק' מציג את עצמו בכמה מספריו כעיתונאי. אמיל מרואיין על ידי קבוצת עיתונאים, וביניהם עיתונאי ששילם בשביל אמיל את דמי הנסיעה בחשמלית, לאחר שכספו נגנב ממנו. אמיל מציג את עצמו, ואחר כך: "ושמי הוא קסטנר, אמר העיתונאי והושיט את ידו לנער" (156). ק' נוסע עם אמיל למערכת ושם מכתוב את סיפורו של אמיל לכתבנית. אחר כך מזמין מונית לאמיל ומורה לנהג להסיע אותו אל בית קרוביו. בטרם היפרדם מציע ק' לאמיל לעיין בעתון של אחר הצהריים, שבו תופיע הכתבה על כל מה שאירע לאמיל. בהקדמה לספר ההמשך "אמיל והתאומים" מכבב ק' כמי שנקלע במקרה להסרת ספרו **אמיל והבלשים**. הוא רואה את ה"דמויות" שיצר בספרו, לרגע נוצר בלבול בין דמיון למציאות. וכשהוא מנחש שהאיש הגבוה הוא אביו של "הפרופסור", הוא נשאל

אם קרא את "אמיל והבלשים", והוא עונה: "לא. אני אשר כתבתי את הספר" (31). בשונה מסופרים אחרים, שמספרים בסוף הסיפור מה עלה, אחרי שנים, בגורלם של הגיבורים - ק' העיתונאי חייב לחזור שוב לזירת האירועים שהוא יצר, ו"לפגוש" את הגיבורים פרי רוחו. בדרך זו נוקט הוא גם בסיום "הכיתה המעופפת": ק' פוגש את ג'וני טרוץ, מגיבורי הספר, ואת הקברניט שהוא אביו המאמץ, ושומע מפיו של ג'וני על מעשיהם של גיבורי הסיפור. ג'וני תמה על כך שק' מכיר את חבריו, ועל תמיהה זו מגיב הסופר: "הרי כתבתי עליכם ספר ... על כל המאורעות המוזרים שנתרחשו אצלכם לפני שנתיים בימי חג המולד" (143).

בצד ההקדמות המיוחדות כל כך את ספרי הילדים של ק', הוא מתערב גם במהלך הסיפורים, ומעיד על התנהגותם של הגיבורים שיצר. אבל באמצעי מיוחד שיצר, הוא משתמש רק בספר אחד: **פצפונת ואנטון**. הוא מסביר לקורא הצעיר: "את כל הדברים הכרוכים ב"הרהורים" אביא בפרקים קצרים בפני עצמם, ומן האדם שידפיס את הספר אבקש שידפיס את הרהורי באותיות קטנות, באותן האותיות שידפיס את ההקדמה הזאת. אם תראו איפוא פרק שנדפס באותיות קטנות, דעו לכם שמותר לדלג עליו כאילו לא נכתב כלל." (5). נושאי ההרהורים הם דיונים ערכיים על התנהגותן של הדמויות בפרק שההרהור צמוד אליו. כגון: אחריות, גאווה, שלום בית, הכרת טובה. נקודת המוצא היא שוב זו של הבלש-העיתונאי: הוא אינו מעורב ממש במתרחש, הוא רק מביא בפני הקורא את תוצאות חקירותיו, הוא רק מוסר דו"ח. ק', והדבר מאפיין אולי את גישתו לנושאים מסויימים בכתביו למבוגרים, אינו מביע את דעתו בצורה נחרצת. בגישת העיתונאי שלו, מאפשרים לו ה"הרהורים" להיות בעת ובעונה אחת גם "בפנים" וגם "בחוק". כאילו הוא אומר: 'אני כבר לא שייך לסיפור. לדמויות יש חיים בפני עצמם. אני בסך הכל מביע את דעתי עליהן ועל התנהגותן.'

בנאום שנאם ק' בעת קבלת פרס אנדרסן ב-1960 הוא סיפר על נסיבות כתיבת ספרו הראשון, **אמיל והבלשים**: עורכת כתב העת שבו כתב, שאלה אותו אם הוא מוכן לכתוב ספר-ילדים. "כיחד עלה בדעתה הרעיון האבסורדי הזה?" שואל ק', "הסיבה היתה שנוסף להיותה המו"לית של כתב העת, היא היתה בעלת הוצאת ספרים ידועה בשם ויליאמס ושות'. בין סופרי ההוצאה היו לופטינג, מילן וצ'אפק! לצרף אותי לחבורה הנכבדה הזאת היה ממש רעיון גרוטסקי! לא פחות מוזר היה הרעיון לעשות ממני סופר ילדים! [...] מה שברור הוא, שההצעה הזאת היתה רחוקה מן האינטרסים הספרותיים שלי. מדוע ככל זאת נענית לאתגר? לא היה לכך קשר עם ההצעה אלא להיותי צעיר. הייתה בי סקרנות לבחון את כישורי: אילו הוצע לי לכתוב ליברית לאופרה במקום ספר ילדים, הייתי בוודאי מנסה לכתוב ליברית.

אלא שלאדית יעקובסון, [היא המו"לית] לא היתה הוצאה של ספרי מוסיקה אלא של ספרי ילדים. העובדה שהניסיון עלה יפה, בניגוד לכל הציפיות, היא עניין בפני עצמו. אכן כולנו היינו מופתעים מאוד" (**ספרות ילדים ונוער**, 1999, ג', 40).

חבל שק' לא סיפר במעמד זה מדוע בחר דווקא בז'אנר של סיפור-בלשים לילדים. האם חשב גם על אופציות אחרות? ואם כן - מדוע פסל אותן? לי נראה, שהוא בחר בכך, כי זה היה כמעט המשך ישיר לעבודתו כעיתונאי-צייד, שעניניו פקוחות לעולם שבו אפשר לצוד אנשים ואירועים, ז'אנר המתאים כל כך לאדם שכל דבר עורר בו סקרנות עצומה. נכון, שהוא מספר בהקדמה ל**אמיל והבלשים** שרצה לכתוב רומן על "ים הדרום", אבל הוא, לאחר שנתקל בקשיי-כתיבה, מקבל את עצת המלצר: "מוטב שתכתוב סיפורים על עניינים הנהירים לך, כמו למשל על הרכבת התחתית ועל בתי המלון ושאר דברים כיוצא בהם. ועל אותם הילדים החולפים יום-יום על פניך, שגם אנו היינו כמותם לפני" (8).

איך גרלך האיופה

כדי לעמוד על טיבו של הסיפור הקצר הבא, עלינו לעיין בספר אחר של ק': **אורה הכפולה**. הדמות השלילית בסיפור, שכמעט עומדת להיות אימן החורגת של התאומות, היא חברתו, היפה וההדורה, של האב, מר פלפי, הלא היא אירנה גרלך. אפילו טרייר, שגם לפי עדותו של ק', התקשה בציור דמויות שליליות - מצייר אותה כגברת מהודרת, קרה ודוחה. למעשה, מתאר אותה ק' כקריקטורה חד-מימדית של אשה: היא אנוכית, שונאת ילדים ושולטת באביהן של התאומות. אורה פוגשת את גרלך בעת קונצרט שבו מנצח אביה המוסיקאי על האופרה "הנזל וגרטל". על הבימה מכרסמים השניים חלקים מבית הממתקים, ונבהלים מקולה של המכשפה. באותה שעה מגישה לה גרלך קופסת ממתקים: "אורה דוחה את הצעתה בתנופת-יד נמרצת" (70). כי היא חושבת בליבה: "אולי גם היא מכשפה? מכשפה יפה יותר מזו שעל הבימה?" (71).

מה טיבם של יחסיה של אירנה גרלך עם הגבר הגרוש? היא "יודעת יפה מה היא רוצה. רוצה היא להינשא למר פלפי. הוא איש מפורסם. הוא מוצא חן בעיניה. היא מוצאת חן בעיניו. אין איפוא מכשולים של ממש בדרכה. אומנם לודביג אינו יודע עדיין על האושר הצפוי לו, אך במשך הזמן תשים את הדבר באוזניו, ולבסוף ידמה בנפשו, שרעיון הנישואין צץ במוחו" (91).

ק', מרגע הופעתה של גרלך בסיפור, עושה את הכל - ובקווים גסים - כדי לעורר בקוראים רגשות של סלידה ותיעוב: היא מכשפה, שבעצם אינה אוהבת את פלפי, אלא רוצה להתחתן איתו ולשלוט בו כי הוא מפורסם.

הקורא מקבל את הרושם שק' "נוקם", דרך סיפור הילדים, בדמויות מסויימות של נשים שניסו לצוד אותו. גרלך רואה בילדה אורה אשה שמתחרה איתה על אותו גבר: היא לועגת לפלפי על כך שבתו מושלת בו!

כשפלפי מציע לאירנה נישואין היא מגיבה בארסיות: "אם כן, יקירי, אלבש מחר את היפה בשמלותי ואלך אל בתך לבקש את ידך ממנה!" (97) אכן אירנה מגדירה את יחסיה עם אורה כ"הכרזת מלחמה". במצוקתה הולכת אורה לביתה של גרלך ומבקשת שלא תתחתן עם אביה. זו דוחה אותה. ומה היא מסקנתה:

"עכשו נותרה לה רק ברירה אחת: להחיש את החתונה ככל האפשר. ואחר-כך יש למסור את הילדה לפנימייה. תיכף ומיד! לא תועיל כאן אלא יד חזקה, יד חזקה של אנשים זרים" (104). במילים אחרות: סילוק המתחרה הוא הסיכוי היחיד להצלחת הזוגיות שלה עם פלפי.

כשפלפי מחליט, בהשפעת התאומות, לחזור ולאחד את המשפחה, הוא מסרב לקבל את אירנה לשיחה. יותר מאוחר נערכת פגישה קצרה בין השניים, שמסתיימת ברוגז וללא הסבר, והעלמה גרלך מסתלקת לתמיד. הסצינה האחרונה מתרחשת ליד בית האופרה, שבקירבתו ניצבת גרלך "הדורה כתמיד", ורואה את תצלים התאומות על שערן של שבועון. "באותו רגע עוברת מונית ובה שתי התאומות ואביהן, הוא הגבר, שאותו היא מכירה היטב, ואשה, [אמן של השתיים, שאותה אינה רוצה להכיר לעולם ועד!] לי, אחת התאומות, רואה את הגברת ההדורה, "ברצון רב היתה שולחת לה לשון" (144).

ק' אדיש לגמרי לרגשותיה של גרלך. הרי פלפי הוא שרימה אותה והסתיר ממנה שיש לו שתי בנות! היא מוצגת כמפלצת אמביציוזית חסרת-רגשות.

כיצד מתייחס המחבר אל ההורים שנפרדו והסתירו מכל אחת מבנותיהן שיש לה אחות? אותם הוא מבקר דווקא בעדינות רבה. אחת התאומות, לאחר הגילוי, אומרת: "ואמא הסתירה ממך שאבא חי!" לי תומכת ידיה במותניה: 'הורים נחמדים יש לנו, בחיי! חכי, עוד ניתן להם מנה הגונה!' (41).

כאשר לי מתוודה לפני אמה על תעלול החלפת הזהויות שעשתה עם אחותה, כותב ק': "עברו שעות. לי התוודתה, האם סלחה לה על מעלליה. היה זה וידוי ארוך ומרוכב דברים. ואילו "הזיכוי" היה קצר וללא דברים - מבט, נשיקה, ודי היה באלה" (117). האם, שהסתירה מבתה את האמת ובעצם גרמה לחילופין האלה, אינה זוכה אפילו לנזיפה קלה! ואילו מעשי הבנות, שנעשו מתוך מצוקה, מוגדרים כ"מעללים!" (אגב, במקור ההגדרה הרבה יותר חריפה: "חטאים!") מי בכל זאת מעיר לאם ומבקר אותה? זו המורה של הבת שמביעה את דעתה לאחר שהאם

סיפרה לה על גירושיה ועל הפרדת הבנות: "כך החלטנו אז אני ובעלי. סבורים היינו שזוהי הדרך הטובה ביותר" (113). וכך מגיבה המורה של הבת: "מימי לא הייתי נשואה. אני מחנכת ואין לי ילדים, אבל דעתי היא שהנשים הנשואות מחשיכות את בעליהן יותר מדי. והרי עיקר העיקרים הוא אושרם של הילדים!" (114) והרי זהו ק', שמעולם לא היה נשוי, ורק בגיל מאוחר הביא ילד לעולם, וגם זאת שלא במסגרת המקובלת. למרות שלא התכחש לבנו, הרי אף פעם לא חי לצידו ולצד אמו. המסר כאן, ובספריו האחרים הוא ברור: 'למרות שאתם הורים באופן רישמי, אין זה אומר שאתם יודעים לטפל בילדים!'

האב, לעומת זאת, זוכה לטיפול סרקסטי: לאחר שהאב דוחה בגסות את בקשת אורה שיבוא לארוחת-ערב, הוא רואה את הדמעות בעיני בתו:

"אכן, גם דמעות הילדים יש להן ערך! אמן כמר פלפי יודע להפיק תועלת מכל דבר! מיד יקח גליון נייר וירשום עליו תווים. לבסוף יישען לאחוריו בנחת-רוח וישפשף את ידיו על שעלה בידו לחבר שיר עצוב ונפלא בדו מינור (האומנם לא ימצא בקירבת מקום ענק או מישהו אחר, שירביץ לו מנה הגונה?)" (96) אכן, ק' מכיר היטב כמה מעמיתיו בעולם הבוהימה שבקרבו חי כל ימי חייו! ואולי מדבר כאן ק' על עצמו?...

והקורא חושב: אולי פלפי הוא באמת בן זוג ראוי לעלמה גרלך?! אבל ק' לא רוצה לקלקל את הסיום האידילי שרקם: האיש האנוכי הזה ישוב אל חיק רעייתו ובנותיו.

הנושא של תחליף - הורה העסיק את ק' כבר באמיל והבלשים, שבו מופיע השוטר ישקה שמתחיל לחזר אחרי אמו האלמנה של אמיל. הוא מצטרף אליה כשהיא מלווה את בנה לרכבת לברלין. אמיל, שעל מצפונו רובץ מעשה קונדס שעשו, הוא וחבריו, לאנדרטה של ההרצוג הגדול, חושש שישקה ינזוף בו. והנה, לתמהונו, "מברך הוא את אמיל בברכת-דרך צלחה ואת אמו שואל לשלומה ולמצבה" (39). בחלומו הסינטי ברכת הוא בורח מפני ישקה השוטר. הוא פוגש את אמו בזמן שהיא חופפת את ראשה של אחת הלקוחות. והנה מתקרבת הרכבת שסוסים מושכים אותה וישקה השוטר הוא הנָכָב שלה:

"השקיפה מרת טישיבין החוצה וראתה את הרכבת והסוסים היורדים אל האחו ושמים פניהם אל הטחנה. - הרי זה ישקה השוטר! - קראה האם בתימהון.

- כן. כל הזמן רודף הוא אחרי כמטורף!

- וכי מה קרה?

- לפני זמן-מה צבעתי בצבע אדום את חוטמו של ההרצוג הגדול עקום-הלחי, זה העומד בשוק העליון, וגם שפם עשיתי לו בפניו" (59).

האם, באותו חלום מסוייט, מצליחה להגן על בנה מפני השוטר. אמיל, בחלומו, מצרף את פחדיו מפני ישקה לתחושה העמומה שמשהו עלול להתרחש בין השניים, שיגזול ממנו את אמו. הדברים מתבהרים במציאות בספר ההמשך, **אמיל והתאומים**: הפרק הראשון מוקדש כולו לשיחה בין השוטר ישקה ובין אמיל, שבו הוא מבקש את רשותו לשאת את אמו לאשה: "כבר שוחחתי בעניין זה עם אמך ביום ראשון שעבר. אבל היא טוענת כי כך תלוי הדבר. אם אין הדבר לפי רוחך, לא ייצא מזה כלום" (28). אמיל תיאר לו את העתיד עם אמו בצורה אחרת, "ורציתי לשבת איתה כל ימי חיי". אבל אין הוא רוצה למנוע את אושרה, והוא מביע את הסכמתו. ישקה מוסיף משהו שיהיה רלוונטי לגבי הסיפור הקצר שידובר בו: "ועתה רק בקשה אחת לי אליך: שלא תקרא לי אבא. ודאי שאהיה לך כאב. זו היא פרשה אחרת. אבל השם אינו מגיע לי" (31).

אמיל בטוח אחר כך שאמו לא חשה בעיצובו, אבל גם היא בלילה, בהיותה לבדה, חשבה:

"לעולם אל יודע לו הדבר, שנוח היה לי אילו הוספתי לחיות רק אתו, לבדנו. אבל אסור לי לחשוב על אודותי, כי אם על נערי בלבד ועל עתידו. מי יודע, אם עוד ימים רבים אוכל להתפרנס בעצמי. - וגם האדון ישקה אדם הגון הנהו" (32).

האם מגשימה את מה שאמרה המורה **באורה הכפולה**: היא אינה נישאת בשל רגשות אהבתה לשוטר, לפי ק' הדבר לא ייתכן, אלא כדי לדאוג לעתיד בנה האהוב! כמו שכתב ק' בספרו האוטוביוגרפי, **כאשר הייתי נער קטן**: "אידיה קסטנר השתוקקה להיות אם מושלמת לבנה; ומאחר שהשתוקקה לכך, לא התחשבה באיש, אף לא בעצמה, והיתה לאם מושלמת. כל אהבתה וכוח דמיונה, כל חריצותה, כל רגע וכל מחשבה, כל ישותה וקיומה הניחה בקנאות, כקלפן כפוי שד, על קלף אחד - עלי. למעני השקיעה כל חייה, כל כולה" (131). ובמכתב שכתב לאמו בינואר, 1929 והוא אז בן 30 כתב:

"מה טוב שאנו אוהבים זה את זה יותר מאשר כל האימהות והבנים שאנחנו מכירים. הרי זה מעניק לחיים ערך ומשקל עמוקים יותר. גם אם מחמת העבודה המרובה אין פנאי לחשוב על הזולת - הרי בתת-מודע שולט תמיד ביטחון ללא מצרים בכך שהזולת מצוי אי שם. מה ערכם של יחסים אחרים בהשוואה ליחסים האלה? אהבה בנוסח ידידותי, ודברים מעין אלה, מאכדים את משמעותם לעומת אהבה זו. אנו שנינו חשוכים זה לזו, וכל האחרים נשארים הרחק מאחור [...] חביבתי, תשמרי על עצמך! כי את היית ותהיי הדבר היקר ביותר שיש לי!"

ניתן לומר, שיחסי הורים-ילדים בספרי הילדים של ק' הם כולם הרחבה, פירוש והמשך ליחסים שהיו בין ק' לאמו כל ימי חייהם.

אנו חוזרים לסיפור הקצר, **שתי אמהות וילד** אחד, שהוא רלוונטי לכל הדיון בנושא זה:

מרלין ניירין, בת השמונה וחמשת אחיה, התייתמו מאמם. אביהם נושא לאשה את העלמה שטמפפר כדי שתהיה להם, כביכול, ל"אם חדשה". האשה החדשה מספרת בהתרגשות לנוכחים במסיבת החתונה הצנועה, על גילויי החיבה והאינטימיות של שניים מילדי בעלה. מרלין מתחמקת מהמסיבה ומבקרת, עם בובתה, את קבר אמה, ושופכת את לבה: "אבא אינו מבין זאת. מאחר שאין לנו אם עוד, עלינו לקבל חדשה, אמר. אבל מי שאין לו אם עוד, הרי אין לו אם עוד" (55). כשמתברר, בביתה של מרלין, שהילדה הלכה לבית הקברות, נוטלת הגברת ניירין החדשה זר פרחים והולכת לחפש אותה. שם ליד הקבר היא שואלת את הילדה מדוע היא כועסת עליה, הרי כל מה שהיא רוצה הוא לעזור בגידול ששת הילדים היתומים. וכאן היא אומרת למרלין משהו משמעותי, המקביל לדבריו של השוטר ישקה לאמיל: "יודעת אני כי אם יכולה להיות רק אחת ויחידה, וכאשר היא מתה נשארים לעולם בלי אם. אבל הן צריכים למישהו, מרלין!" (59). כך נוצר הגשר בין השתיים: האשה החדשה לא באה כדי להתחרות במעמדה וביזיכה של האם הביולוגית. האשה מספרת למרלין על ילדותה: גם היא התייתמה מאם, אך אביה לא נשא אשה חדשה. היא נותרה רווקה, אך רצתה מאוד בילדים: "את חושבת, מרלין, כי גלמודה את. אכן אני גלמודה עוד ממך" (60). ואז נוטלת מרלין בשתיקה את הפרחים, שהביאה האשה איתה, ומניחה אותם על קבר אמה. מפוייסות, הן יוצאות יחד מבית הקברות בדרך הביתה.

הכרת המצוקה של כל אחת מן השתיים, כנותה, לבביותה ופתיחותה של המבוגרת שבהן כלפי הילדה - יוצרות את הבסיס הנכון ליחסים ביניהן.

זהו סיפור רך וסנטימנטלי, שונה מאוד מן התיאור הסרקסטי של העלמה גרלך, ואפילו מן האווירה הקלילה של שיחת ישקה ואמיל. ק' המאוחר והמבוגר יותר, השונה כל כך מן הקטעים שהובאו לעיל, מבין לא רק בשכלו, אלא גם בליבו, ש"אם חורגת", עם כל העצב שבמעמדה, אינה חייבת להיות האויבת של הילדים שאיבדו את אמם בנסיבות שונות. אבל חשוב לציין שק' לא השתנה בעניין מרכזי בהשקפת עולמו: טובת הילדים קודמת לכל דבר! לקוראיו הצעירים אינו מספר שבת הזוג או בן הזוג, שהתאלמנו או התגרשו, מסוגלים לקשור יחסי-אהבה עם השותפת או השותף החדשים. בגישה זו מייצג ק' את הערכים וההשקפות של תקופתו.

חרדת הנטישה

כבר ראינו בסיפורים קודמים את "האם המרגלת" שעוקבת אחרי בנה מחשש שיקרה לו אסון. הפחדים האלה הם גם נחלת הבן. **בפצפונת ואנטון**, בפרק שבו שכח אנטון את יום הולדתה של אמו, הוא יוצא נרגש מהבית כדי לקנות מתנה לאמו. אמו מגלה שהוא נעלם, היא מתעשתת ויוצאת לחפש אותו:

"הגברת גסט התחילה מחפשת את בנה. פנתה לחדר השנה, נכנסה למטבח, אף לבית הכיסא הציצה. הדליקה אור והסתכלה מאחרי הארונות. 'אנטון! - קראה - בוא הנה, בני, שוב אין אני כועסת עליך! אנטון!' קראה בקול רם, קראה בקול חרישי ורך - הכל לשוא. אנטון אינו בדירה, אנטון ברח! חרדה אחזה את לבה. עוד פעם קראה את שמו בקול תחנונים. איננו. אנטון נעלם! כתנועה עזה פתחה את הדלת וירדה בריצה אל הרחוב לחפש את בנה" (85). כשהיא נעדרת מהבית, חוזר אנטון ואינו מוצא את אמו. הוא מתמלא חרדה:

"שמא אירע דבר לאמו? שמא חלתה שנית מרוב רוגז?" ולאחר שצילצל לשוא בפעמון דירתם: "שמא היא שוכבת על מיטתה ואינה יכולה לקום? ואולי מרוב צער פתחה את ברז הגז כדי לשים קץ לחייה?" (89-90).

לפחדים של אנטון יש על מה לסמוך: בספרו **כאשר הייתי נער קטן** מספר ק' שלעתים, בשובו מבית הספר, היה מוצא "את הפתקים שנכתבו בחיפזון. מונחים היו על שולחן המטבח. 'איני יכולה עוד!' היה תוכנם. 'אל תחפשוני!' נאמר בהם. 'הייה שלום, נערי היקר!' נכתב בהם. והדירה היתה ריקה ושוממה" (132). ואז מתחיל החיפוש הכואב: "ואז הייתי אץ-רץ מורדף ומוצלף פחד פראי, כשאני בוכה בקול רם וכמעט מסונוור מדמעות, ברחובות, בכיוון נהר האלבה וגשרי האבן. רקוטיי הלמו. ראשי זימזם. הלב השתולל. [...] היש עוד שהות, או כבר מאוחר מדי?" (132-133) ואחר כך: "כמעט תמיד מצאתיה. וכמעט תמיד על אחד הגשרים. שם ניצבה היא ללא ניד, משקיפה על הנהר למטה דמויות כובת-שעווה. [...] חיבקתיה, צעקתי, בכיתי וטילטלתי אותה כאילו היתה בוכה גדולה וחיוורת - ואז נעורה ממעין שינה בעינים פקוחות" (133-134). ואז מוביל הילד את אמו הביתה, והיא לוחשת "עתה שוב הכל כשורה!".

בסיפור הקצר **אמא איננה בבית**, חוזר פטר מבית הספר ואינו מוצא את אמו: "היכן איפוא היא אמא שלו? ומה אם מעדה ונפלה מן החלון אל הרחוב בשעת ניקוי שמשות?" (26). בשני התיאורים הקודמים יש הסבר להיעלמות האם, כאן היעלמותה היא בלתי מובנת למי שלא קרא את ספרו האוטוביוגרפי של ק'. אך בשניהם ניתן ביטוי עז לפחד פן עזבה אותו האם לעולמים. אין ספק, שזו היתה

אחת הצורות שבה ניסה ק' לעבד את הזיכרון הטראומטי. כבר בראשית הסיפור מסתבר שק' נקט כאן באמצעי פסיכולוגי, שמופיע בכמה מספריו (כמו באמיל והבלשים): החלום הסיוטי. פטר פוגש שוטר שמוציא מכיסו מכונית קטנה, מנפח אותה לגודל הנכון ומזמין את פטר לנסוע איתו כדי לחפש את האם. הם מגיעים למשרד המציאות במשטרה. הפקיד ניגש אל ארון שעומד בפניה: "על אצטבותיו עמדו גברים ונשים, צעירים וצעירות, וחיכו לכך שקרוביהם יבואו ויקבלום. נער קטן נמצא כבר זה חמישה ימים שם ועיניו מלאו דמעות. הוא שכח מה שמו. כן, את השם דווקא יש לזכור! אמו של פטר לא נמצאה בארון. עתה אמר השוטר בעצב כי אינו יכול עוד לעשות מאומה" (29). הקשר לקטע למעלה הוא מעניין במיוחד: הוא מתאר שם את אמו כ"בובת-שעווה", וגם כ"בובה גדולה וחיוורת". דומה, שהמתואר ב"ארון המציאות" אינו אלא המשך הסיוט המתואר בכאשר הייתי נער קטן.

השוטר מחזיר את פטר הביתה, ומן הדירה נודף ריח מגרה של עוגה. והנה מגיע הדוור ומעמיד מול הדלת קופסה גדולה. פטר פותח את הקופסה, ומתוכה יוצאת אמו של פטר! "הוא עמד נדהם. ואילו היא צחקה מטוב לב שכה הפתיעה אותו, עלתה מתוך הקופסה וסינקה לו באפו" (30).

פטר מתחיל לספר לה שחיפש אותה בכל מקום: בחנויות, במשרד המציאות, וכשהוא רוצה להמשיך ולספר על הקופסה, הוא נוכח להפתעתו שהיא נעלמה! האם, המשתוממת שמצאה אותו ישן בחדר-המדרגות, מספרת לו, בחיך, שהיתה בקניות, ומבטיחה לו שיקבל עכשו עוגה בריבת חבושים ופותחת את דלת הדירה. פטר אינו מגלה לה מה עמוקים היו הפחדים שליוו את חיפושיו. אך גם הסופר אינו מספר לקוראיו, שכל מה שקראו בסיפור, לא היה אלא חלום של פחדים. המעבר מן הסיוט שבדמיון אל המציאות הוא ללא כל הסבר, ולכן כל כך אפקטיבי.

יש כאן תערובת של רגשות: האחד הוא רגש של הקלה ושמחה על שהאם נמצאה בריאה ושלמה. אבל יש גם יסוד אחר: ביטוי מאוחד לרגשות הבן המסור והטוב המאשים את האם בכך שגרמה לו בילדותו כל כך הרבה טראומות. השימוש באמצעי הסוריאליסטי הזה (כמו גם החלום באמיל והבלשים) מאפשר למחבר לבטא, במסגרת סיפור ילדים, רגשות ופחדים שעולים מן התת-מודע שלו.

החרדל הפושיע

בליל חג המולד יושבים בני משפחת פּרִיֶסְר, לאחר שקיבלו את מתנות החג, ומחכים לתחילת ארוחת הנקניקיות שלהם. כשמתברר שאין חרדל בבית, נשלח הבן, פליכס, לקנותו. כך מתחיל הסיפור הקצר "פליכס מביא חרדל". הנער אכן קונה את החרדל, אלא שבדרך נשמטת הצינצנת מידו ונשברת: "הנקניקיות נתפקעו ודאי זה כבר. הוא לא עצר כוח ללכת הביתה. כך, בלי חרדל! היום הוא לא יכול לעמוד בפני סטירות לחי" (82). ההורים מצפים לשובו במשך שנים, "לילות חג המולד הפכו מכאן ואילך כוס היגונים בחיי ההורים" (82).

הם מתבוננים בתצלומם ובמצלמה שקיבל בזמנו. המתנות שנתן להם בזמנו, הסיגרים לאב והכפפות לאם, מונחות כל אותן השנים לרגלי עץ חג המולד.

"שנה-שנה היו הם אוכלים את סלט תפוחי-האדמה ונקניקיות, אבל מתוך יראת שמים, בלי חרדל. אכן גם לא איכפת להם, שוב לא ערבו הן עוד לחיכס" (83). פליכס חוזר, אל הוריו הזקנים, כעבור שש שנים ומביא צנצנת מלאה חרדל. אביו סוטר לו ואומר: "אכן זה ארך זמן רב מדי, חסר-לב שכמוך. שבו!" (84). פליכס מספר להוריו על חוויותיו בניכר, ואלה מחזיקים בידי "ומרוב שמחה לא הקשיבו לדבריו..." והפיסקה המסיימת את הסיפור: "ליד עץ חג-המולד היו מונחות הסיגרות של האב, הכפפות של האם והמצלמה הזולה. ונדמה היה כי חמש השנים לא ארכו אלא עשר דקות בלבד. לבסוף קמה האם ואמרה: 'ובכן, פליכס, עתה אביא לך את הנקניקיות שלך'" (85).

גם זהו סיפור סוריאליסטי, שמעלה שאלות: מדוע חשש פליכס לחזור הביתה? מדוע לא שב אל הוריו, אלא לאחר שש שנים? מה היו החוויות שעברו עליו בנכר? ק' אינו נותן לקורא תשובות. ואולי הוא "שולח" אותנו אל ספרו האוטוביוגרפי?

בכאשר הייתי נער קטן הוא מספר שהחג היפה ביותר בשנה, היה לגביו סיוט חוזר מידי שנה: "ומדוע שאלתי דווקא בערב זה, בערב היפה ביותר בחיי ילד, לא להיות בודד ולא להיות בן יחיד?" (124). המלחמה, בין ההורים, על אהבתו של אריך הקטן, הוקצנה בערב חג המולד. האב טרח במשך ימים רבים להכין לבנו צעצועים מיוחדים. והאם שוטטה בחנויות וקנתה בשבילו כמות אדירה של מתנות. וכך מתאר ק' את אוירת המועקה:

"היתה זו התמודדות בין מתחרים מאהבתם אותי, וההתמודדות היתה מרה. היתה זו דרמה עם שלוש נפשות. והמערכה האחרונה היתה מתקיימת מדי שנה בשנה בערב חג המולד. את התפקיד הראשי שיחק נער קטן. בכשרון ההמצאה שלו היה תלוי הדבר, אם ייהפך המחזה לקומדיה או לטרגדיה. עד היום אני חש בפעימות לבי בשעה שאני מהרהר בכך" (127). הוא היה צריך להיות דיפלומט, ולחלק, שווה

בשווה, את תשומת ליבו וסימני חיבתו בין שני הוריו המצפים במתח לתגובתו על מתנותיהם. האווירה עצובה ומתוחה, והשיר השמח הנשמע מדירת השכנים, אך מדגיש את העגמימות שבסיטואציה, שהיתה צריכה להיות חגיגית. היחסים המנוכרים בין ההורים מתוארים בהמשך: "לעתים היו נזכרים רק באיחור, בשעה שהיינו יושבים ואוכלים נקניקיות וסלט תפוחי-אדמה, כי שכחו לתת זה לזה את מתנותיהם. ואמי אמרה: 'אין זה דוחק, אפשר אחרי הארוחה'" (129).

אפשר לראות בסיפור הזה מעין "משל מתקן" למה שהתרחש בין המחבר בילדותו ובין הוריו. הוא בוודאי לא חשש מסטירת הלחי של אביו! האמת היא שהוא לא רצה לחזור אל הסיט השנתי ואל המצב הבלתי אפשרי. ואז הוא מגשים חלום, שאולי חלם אותו כבר באותם הימים: לברוח מכל זה למקום רחוק, לחוויות אחרות, לדלג על חג המולד הארוך. ואולי יש כאן גם הגשמת משאלה אחרת: יחושו פעם ההורים באותו סבל שהם גורמים לבנם מדי חג מולד! איני יודע מה הבינו, או מה מבינים, הקוראים הצעירים.

ובכל זאת חוזר הבן האובד, אחרי שנים רבות, דווקא בחג המולד, ואף מביא אתו צנצנת חרדל! אין ספק שזהו סיפור של התבגרות: המספר היה במשך שנים בעולם הגדול, עצמאי ומשוחרר מן הלחצים שבקרב המשפחה. עתה הוא יכול לשוב אל הוריו חופשי ומאושר, ואפילו לקבל את הסטירה שכה חשש ממנה. הוא הרי יודע שלמחרת החג יוכל לשוב לעולם שבנה לעצמו, הרחק מן המשפחה.

מקורות

ספרי אריך קסטנר:

- * **התיש אצל הספר** (סיפורים), עברית: יעקוב עדיני, יזרעאל, 1974.
- * **אורה הכפולה**, עברית: אלישבע קפלן, עריכה: אוריאל אופק, אחיאסף, 1980.
- * **כאשר הייתי נער קטן**, עברית: יי עדיני, יזרעאל, 1965.
- * **הכיתה המעופפת**, עברית: א' קפלן, עריכה: א' גרבל, אחיאסף, 1962.
- * **אמיל והבלשים**, עברית: אלתר איילי (אינדמן), עריכה: א' שלונסקי, יזרעאל, 1950.
- * **פצפונת ואנטון**, עברית: א' קפלן, אחיאסף, 1966.
- * **אמיל והתאומים**, עברית: מ' ז' ולמובסקי, יזרעאל, 1965.

ספרות משנית

- * שלומית יונאי, "יחסו האדיפאלי של אריך קסטנר לאימו", **ספרות ילדים ונוער**, שנה שביעית, חוברת א', 1980.
- * מנחם רגב, "בחינות ביצירתו של אריך קסטנר לילדים", בספר: **בדרכי הספרות לילדים**, הקבחה"מ וספרית פועלים, 1985.
- * מנחם רגב, "מהו סופר ילדים טוב" **ספרות ילדים ונוער**, שנה עשרים וחמש, חוברת ג', 1999.
- * מנחם רגב, "דיוקנו של הסופר כאיש מתוודה: אריך קסטנר כותב אל אימו", **באמת!**, מס' 1 ינואר, 1987.